

Az Alföld Kutatási Program néhány prognózisa és teljesülésük

GABORJÁKNÉ VYDARENY KLÁRA

GABORJÁKNÉ DR. VYDARENY Klára: terület- és településfejlesztő szakközgazdász

KULCSSZAVAK: Alföld, demográfia, területhasználat, infrastruktúra

ABSZTRAKT: Az 1991-1994 között elvégzett, az egész Alföldre vonatkozó komplex – ökonomiai és ökológiai – kutatás eredményeként elkészült az Alföld hosszú távú területfejlesztési koncepciója. Ennek keretében távlati prognózisok felvetésére is sor került. A népesség tekintetében az előrejelzés optimistább volt a valóságnál – nagyobb lett a természetes fogyás és a vándorlási veszteség, a kiegyenlített korcsoportos összetétel helyett az öregedés jelei mutatkoznak. A terület-felhasználás víziójában a szántóterület erőteljesebb csökkenésre számítottak a bekövetkezettnél, a konyhakertnél a szinten maradás helyett drasztikus visszaesés alakult ki. A gyümölcsösöknél a csökkenés helyett bővülés, a gyepek esetében a növekedés helyett mérséklődés mutatható ki. A szőlőterület zsugorodására számítottak, de nem olyan mértékben, mint ahogy az megvalósult, az erdőterület nem lett annyival nagyobb, mint azt feltételezték. Az infrastruktúra vizsgálata sokféle hiányosságra hívta fel a figyelmet, sem a közúti, sem a vasúti hálózatban nem sikerült ezeket maradéktalanul kiküszöbölni. A szellemi infrastruktúra terén erősebb decentralizálódást, a Budapest központúság mérséklődését tartották kívánatosnak, ami nem következett be.

Bevezetés

A Magyar Országgyűlés 1991 áprilisában határozatot fogadott el „az Alföld egyes időszakos környezetvédelmi, tájvédelmi és tájhasznosítási kérdéseiről”. A határozat alapján a Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium megbízta a Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központját, hogy egy széleskörű kutatás eredményeként dolgozza ki az Alföld komplex területfejlesztési koncepcióját. Az MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete koordinálásával – Csatári Bálint vezetésével - közel három éven át tartott a munka, több mint száz kutató, szakértő és más együttműködő vett benne részt. A vizsgált terület az Alföld természeti tája volt, ez kilenc megyében 757 települést jelentett. Az elemzések során többször előfordult, hogy – települési adatok hiányában – megyei szintű adatokat kellett használni. A kutatások eredményeit tíz tematikus és négy összefoglaló (a rövid- és hosszú távú koncepciót tartalmazó) kötetben foglalták össze.

Az Alföld koncepciójában a hosszú távú fejlesztési stratégia alapcéljaiként a következőket vázolták fel:

1. Az Alföld természeti és ember alkotta értékeinek, az Alföld "másságának" és belső diverzifikáltságának megőrzése.
2. A fenntartható fejlődés feltételeinek biztosítása az Alföld térségében.
3. A belső adottságoknak és a nemzetközi versenyképességi feltételeknek megfelelő gazdasági szerkezet kialakítása.
4. Hozzájárulás az Alföld, de különösen ennek egyes térségei akut szociális és gazdasági válságproblémái megoldásához, vagy legalábbis enyhítéséhez.

Az első két cél elsősorban az ökológiai, a második kettő a gazdasági-társadalmi feltételrendszerhez kapcsolódik.

A stratégiai feladatok megfogalmazásához többféle folyamat prognosztizálására volt szükség. Ezek közül néhánynak a megvalósulását, vagy félresiklását szeretném megvizsgálni.

Az Alföld népessége

A népesség előrejelzéséhez hét megye (a hat alföldi megye – Bács-Kiskun, Békés, Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg - és Pest megye) adatait használták fel, mivel egyes adatok csak megyei szinten álltak rendelkezésre. Pest megye azért került bele a vizsgálatba, mert területének közel kétharmada az Alföldhöz tartozik. A feltételezés az volt, hogy a hosszú évtizedek alatt kialakult népesedési arány stabil marad a későbbiekben is.

1. táblázat: Az Alföld népessége és részesedése a népszámlálások alapján, 1870-2011

Év	Alföld + Pest megye		Alföld	
	Népesség, fő	Az országos adat %-ában	Népesség, fő	Az országos adat %-ában
1870	2065718	41,22	1735629	34,63
1880	2172927	40,77	1819076	34,13
1890	2463957	41,00	2068815	34,43
1900	2761393	40,29	2311257	33,72
1910	3045808	40,01	2521488	33,12
1920	3190822	39,95	2619069	32,79
1930	3477797	40,04	2844540	32,75
1941	3664462	39,33	2981766	32,01
1949	3683577	40,02	2996624	32,56
1960	3882131	38,97	3114537	31,27
1970	3877449	37,56	2998805	29,05
1980	4027807	37,61	3054098	28,52
1990	3892746	37,52	2942997	28,37
2001	4015999	39,37	2944101	28,86
2011	4027953	40,34	2790392	27,94

Forrás: KSH Népszámlálások

Az 1990-es évektől az alföldi népesség növekvő súlya figyelhető meg, ez azonban Pest megye miatt következett be – ha a hat alföldi megyét nézzük, a részesedés mérséklődése tovább folytatódott (1. táblázat). Ebben a rendszerváltás óta tapasztalható térségi átrendeződés játszhatott szerepet, a fejlettebb nyugati országrészek és a budapesti agglomeráció elszívó hatása érzékelhető. 2011 után is folytatódott ez a tendencia, Pest megyével együtt emelkedő (2019-re 40,6 %), a hat

megyére nézve viszont folyamatosan csökkenő (2019-ben 27,5 %) részesedés mutatkozik.

A demográfiai folyamatok tekintetében a prognózis készítői részben optimisták voltak a bekövetkezettekhez képest. A természetes fogyás drasztikusan emelkedett. Az 1980-as évtizedben a természetes fogyás 23 ezer fő volt, ez a kilencvenes évtizedre 102 ezer főre emelkedett, az ezredforduló utáni évtizedben 121 ezer fő volt a veszteség. Ehhez képes a koncepció az 1990 utáni két évtizedre számolt 107 ezer fős fogyással.

Vándorlás szempontjából a koncepció készítői az Alföldön belüli vándorlások emelkedésére számítottak. Az országon belüli mozgást mérsékeltnek feltételezték, a külföldre költözést, illetve a szomszédos országokból a beköltözést intenzívebbnek vélték. Ezek alapján az 1980-as évtized 112 ezer fős negatív egyenlege után a következő évtizedekre 100-100 ezer fős veszteségre számítottak. A valóságban a kilencvenes évtizedben 221 ezer fős (minden megyében pozitív volt az egyenleg), az ezredforduló után 116 ezer fős többlet mutatkozott. Utóbbi időszakban Pest megye jelentős gyarapodása eredményezte ezt az értéket, a hat alföldi megyében 30 ezer fős veszteség jelentkezett. Összességében húsz év alatt nagyjából 300 ezer fős népességszökkenést prognosztizáltak a hét megyére, a 2011-es népszámlálás szerint viszont 135 ezer fős volt a gyarapodás, mindez azonban Pest megye miatt, hiszen a hat alföldi megye lakossága 153 ezer fővel lett kevesebb, mint 1990-ben volt.

A korábbi évtizedek tapasztalataira támaszkodva az Alföld korstruktúrájában nem számítottak jelentős arány-eltolódásra. 1990-ben a népesség 21 %-a volt 14 év alatti és 21,5 %-a idős (a 60 éven felüli férfiakat és az 55 éven felüli nőket sorolták ide az akkori nyugdíj-korhatárok alapján), 2010-re 20,6 %-os fiatal és 23 %-os idős arányt feltételeztek. A korábbi tendenciák azonban jelentősen módosultak: jóval kevesebb gyermek született, mint amennyire számítani lehetett; az élettartam növekedésével pedig bővült az idősebbek száma és aránya: 2001-ben a népesség 18 %-a, 2011-ben már csak 16 %-a volt 14 év alatti, az idősek (ugyanazt a korosztályt nézve) aránya 23 %-ra, majd 26,5 %-ra emelkedett.

Az Alföld két része közötti arányeltolódást jól prognosztizálták, a valóság azonban kissé felülmúlta a feltételezéseket. A déli három megye (Bács-Kiskun, Békés, Csongrád) népessége mindig is kevesebb volt az északi megyéknél (Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár-Bereg és Pest), pl. 1900-ban előbbi 43 %-ot, utóbbi 57 %-ot képviselt. 1990-re ez az arány már 36/64 %-ra módosult, úgy vélték, hogy 2000-re 35/65 %, 2010-re 34/66 % megoszlás várható. Utóbbi már 2001-re kialakult, 2011-ben 32 % volt a déli és 68 % az északi térség részesedése, 2019-ben pedig már 69 %-kal vezettek az északi megyék. Ebben a folyamatban megint Pest megye a kulcs, a hosszú idősorok szerint a többi megyében egyre kevesebben laktak, Budapest környékére viszont egyre többen költöztek. (1. táblázat)

A területfelhasználás átalakulása

A rendszerváltás után jelentős változások következtek be az agrárium területén is – megszűntek korábbi szervezetek (mg tsz-ek, állami gazdaságok), átalakult a tulajdonosi szerkezet és a birtokméretek. Az Alföld természeti adottságaira és a

korábbi időszakok tapasztalataira támaszkodva valamint a folyamatokat érzékelve a művelési ágak átrendeződését feltételezték. Úgy vélték, hogy az 1990-et megelőző tendencia, azaz kb. 500 ezer hektár szántóterület csökkenés 60 év alatt folytatódik és a szántóterület újabb 260 ezer hektárral mérséklődik 2010-re. A fogyás végül kisebb mértékű volt, sőt 2010 után kisebb bővülés tapasztalható. (2. táblázat)

2. táblázat: A földterület művelési ágak szerint, 1991-2018 (ezer ha)

Év	Szántóterület	Konyhakert	Gyümölcsös	Szőlő	Gyep	Erdő	Nádas	Halastó	Művelés alól kivett	Összesen
1991	2118,6	104,1	45,4	52,9	517,2	398,0	18,9	15,4	372,1	3642,6
2000	2003,3	37,7	46,6	39,0	463,6	423,9	27,5	15,7	602,3	3659,5
2005	2003,7	33,2	57,2	28,4	466,1	419,4	28,2	15,8	616,6	3668,7
2010	1908,1	26,7	51,6	28,7	381,0	456,2	27,6	17,2	760,1	3657,1
2016	1912,0	21,9	49,8	26,6	395,5	468,4	20,7	17,0	745,0	3657,0
2017	1906,9	17,2	49,5	25,7	405,7	467,7	17,9	17,2	745,8	3653,6
2018	1920,5	16,6	49,6	25,4	407,3	467,7	17,8	16,0	753,9	3674,9

Forrás: KSH

A kertterület arányának szinten maradásával számoltak, ehhez képest jelentősen visszaesett a kertek területe és részesedése. A gyümölcsösöknél a külföldi kereslet mérséklődése miatt a korábbinál kisebb területre számítottak, ezt az élet cáfolta – inkább nőtt a területük. A szőlő esetében a régebbi drasztikus kivágások után további 30-40 %-os zsugorodást feltételeztek, ezt meghaladva 2010-ben ez a visszaesés már 46 %-os, 2018-ra 52 %-os volt. A koncepció készítésekor az erdőterület arányának további emelkedését prognosztizálták: 1950 és 1980 között évtizedenként 100 ezer hektár volt a növekmény, 1980 és 1990 között 60 ezer ha – ezt a tendenciát és a kormányzati célokat figyelembe véve a következő időszakra évtizedenként 60-70 ezer ha bővülést reméltek és 2010-re az Alföld erdőszültségét 15 %-osnak jósolták. 1991 és 2000 között valóban 58 ezer hektárral több lett az erdő, később azonban erősen lelassult a terjedés és a 15 %-os mértéket nem sikerült megközelíteni sem. A korábbi tendenciákhoz képest fordulatot vártak a gyep esetében, évtizedenként 60-70 ezer hektáros növekedést tartottak volna kívánatosnak, e téren azonban nem hogy növekedés, inkább csökkenés alakult ki. (2. táblázat)

A termőterület belső átrendeződésének gondolata szerepelt a tervekben, az arányokat azonban befolyásolja a művelés alól kivett terület nagysága is. Ez 1991-hez képes több mint a kétszeresére nőtt, különböző célok – pl. zöldmezős beruházások, autópálya-építés, a lakóterület kiterjedése – miatt egyre több térséget minősítettek át, 2018-ban az összes területnek már 21 %-át nem az agrárium használta.

Infrastruktúra

A stratégiai feladatok megfogalmazásakor a helyközi, távolsági, interregionális összeköttetéseket teremtő vonalas infrastruktúra-fejlesztéseket emelték ki. A vasútközút versenyében a vasútnak adtak volna prioritást, a vasúti fővonalak rekonstrukciójával, korszerűsítéssel (kétvágányúsítás, villamosítás, korszerű forgalombiztonsági berendezések) kellett volna elérni azt, hogy mind a belföldi, mind a tranzit szállítási igényeket kielégítsék (pl. a nemzetközi kamionforgalom vasútra terelésével). Európa szupergyors vasúti hálózatához csatlakozását segítené elő a Bécs-Budapest-Kelebia-Belgrád irányú nagyteljesítményű pálya, ennek az ötletnek egy része nemrégiben újra előkerült. A túlzottan Budapest centrikus hálózat keresztirányú összeköttetése érdekében javasolták pl. a Szeged-Baja-Dombóvár, a Kecskemét-Solt-Dunaföldvár-Székesfehérvár, a Tiszafüred-Debrecen, a Füzesabony-Tiszafüred-Karcag vonalak kiépítését, korszerűsítését, fővonalasítását – ezek nem valósultak meg.

A rendszerváltás utáni gazdasági-társadalmi átalakulások a teher- és személyszállítás jelentős csökkenését eredményezték, történtek ugyan fejlesztések, korszerűsítések, de a vasúthálózat állapota, hiányosságai, a szolgáltatások színvonala elmarad a modern szállítás kívánalmaitól.

A közúthálózat bővítése és fejlesztése is megjelent a stratégiai feladatok között. Az M3 és M5 autópályák országhatárig történő kiépítése szerepelt a javaslatok között – az M5 esetében ez megépült, az M3 végső szakasza még hiányzik. Több új főút létesítését vetették fel (pl. Szekszárd-Nemesnádudvar-Jánoshalma; Szalkszentmárton-Szabadszállás; Kamut-Mezőberény-Csökmő; Kisvárda-Nyírtura), ezek a javaslatok az ötletek szintjén maradtak. A dunántúli kapcsolat javítása érdekében Dunaföldvár és Baja között egy híd építését szorgalmazták, végül kettő híd készült el Dunaújvárosnál és Szekszárdnál – a potenciális M8 és M9 autópályák részeként. A Tiszán a kompforgalom fejlesztésében látták az átkelések elősegítését.

Fontosnak tartották a tömegközlekedés feltételeinek és szolgáltatásainak javítását. Az 1990-es évtized elején még több települést nem érintett a távolsági autóbusz-hálózat, napjainkra minden településre eljut az autóbusz, de a menetrend nem igazodik mindenki igényéhez, átszállási nehézségek is adódhatnak, így sokan mégis autóba ülnek. Az Alföld vízi útjainak jobb kihasználását javasolták, mivel a fajlagos költségek és környezeti követelmények szempontjából is a legkedvezőbb szállítási mód a folyami teherszállítás. Ennek feltételeit – megfelelő hajók, kikötők, logisztikai központok, vasúti összeköttetés – részben sikerült biztosítani, de sokkal több lehetőség van e téren, mint amennyit igazából hasznosítunk.

A távbeszélő-ellátottsággal, telefax-szolgáltatással, műholdas tv-szolgáltatással kapcsolatos felvetéseket az élet messze meghaladta. 1992-ben a régióban közel 240 ezer távbeszélő főállomást tartottak nyilván (az országos ellátottságtól jókora elmaradással), utána viszont olyan intenzív hálózatfejlesztésre, telefonközpont modernizálásra került sor, hogy már 1995-ben 350 ezer, 2000-ben pedig 855 ezer főállomás működött. Ezek után megfordult a tendencia, mivel a mobil telefonok megjelenésével és rohamos elterjedésével folyamatosan csökkent a vonalas telefonszámok igénybe vevők száma. 2014-ben az ISDN vonalakkal együtt 650 ezer fővonallal

számolhattunk (azóta a KSH nem közöl ilyen jellegű adatot). A telefaxot felváltotta az internetes továbbítás, napjainkban a műholdas tv-szolgáltatás többféle kínálatából választhatunk.

A koncepció készítői a szellemi infrastruktúra – felsőoktatás, kutató-fejlesztő helyek – jelentős decentralizációjának szükségességére, a Budapest centrikusság oldására, az Alföldön pedig Szeged és Debrecen túlsúlyára hívták fel a figyelmet. A decentralizáció lényegében nem valósult meg. 1990-ben 89 felsőoktatási intézményt tartottak nyilván (egyetemek, főiskolák, intézetek), ennek 36 %-a volt Budapesten és 29 %-a alföldi városokban. 2019-ben a 66 felsőoktatási intézmény több mint fele a fővárosban és mindössze 15 %-a működött az Alföldön. Utóbbiban szerepet játszott az „egy város – egy intézmény” felfogás, több intézményből így lett egy-egy. Pontosabb képet kaphatunk a hallgatók száma alapján: az 1989/1990-es tanévben 72 ezer fő volt a nappali tagozatos hallgató, akiknek 44 %-a budapesti felsőoktatási képzésben vett részt, míg 21%-uk alföldi városban tanult. A 2017/2018-as tanévben 202 ezer nappalis hallgatót tartottak nyilván, 54 %-uk valamelyik budapesti intézménybe járt, az alföldi hallgatók pedig 22 %-os részarányt képviseltek.

A felsőoktatáshoz hasonlóan a kutatás-fejlesztés decentralizációját, a szellemi urbanizáció folyamatának elmélyítését vizionálták. 1990-ben 390 kutatással, fejlesztéssel foglalkozó intézményt számláltak, ezek több mint kétharmada Budapesten működött, az Alföldön mindössze 28 ilyen intézet volt. Az akadémiai és egyéb kutatóintézetek, a felsőoktatási kutatóhelyek mellett a rendszerváltás után egyre több új (pl. piackutató, marketingkutató, közvélemény-kutató, a társadalom, a gazdaság folyamatait elemző) vállalkozás jelent meg, a nagyobb tőkeerejű cégek kutató-fejlesztő részlegeket létesítettek. 1994-ben már 907 K+F szervezet volt, 70 %-uk Budapesten és mindössze 7 %-uk az Alföldön. A kutatóhelyek száma dinamikusan nőtt – alapvetően a vállalkezési K+F helyek miatt, 2017-ben már 3109 darabot számláltak. A 2000 óta eltelt időszakban a kutatóhelyek 42-45 %-át Budapesten találjuk, az alföldi helyek 22-24 %-ot képviselnek. Még erősebb koncentráció mutatkozik a létszám tekintetében: a kutatással, fejlesztéssel foglalkozók 58-64 %-a budapesti helyeken dolgozik, az alföldi intézményekben, vállalkozásokban csupán 15-18 %-uk..

A rendszerváltás után zajló alapvető változások, átalakulások közepette úttörő munkának számított az Alföld ökológiai és ökonómiai problémáira megoldásokat kereső, végül egy komplex területfejlesztési koncepciót bemutató Alföld kutatási program. Eredményeit elismerte az MTA elnöksége, több kormányhatározat foglalkozott a megvalósítással, voltak Alföld fórumok, konferenciák, számos cikk, könyv született a kutatás nyomán, de a kezdeti lelkesedés erőforrások, intézmények, egységes területi és kormányzati akarat hiányosságai miatt lankadt, majd elhalt. Az akkori megállapítások többsége ma is megállja a helyét, az Alföld innovativitáson, kreativitáson, társadalmi-partneri együttműködési készségeken alapuló, átfogó fejlesztésének szükségessége továbbra is fennáll.

Irodalom

Az Alföld I. Kutatási Program kötetei:

- I. kötet: Velkey G. (témavezető) (1992): *Az Alföld népessége*. Írták: Becsei J., Böhm A., Dövényi Z., Eke P.-né, Forray R. K., Kocsis K., Kovács Cs., Kovács Z., Lengyel I., Orosz É., Szőgyi L., Táll É., Tóth J. MTA RKK Alföldi Projekt Programiroda, Kecskemét.
- V. kötet: Baukó T. (témavezető) (1992): *Az Alföld területhasználása*. Írták: Baukó T., Berényi I., Csató É., Kugler J., Kürti Gy., Lánszki I., Süli-Zakar I., Vámosi J. MTA RKK Alföldi Projekt Programiroda, Kecskemét
- VII. kötet: Erdősi F. (1992): *Az Alföld infrastruktúrája*. MTA RKK Alföldi Projekt Programiroda, Kecskemét
- XIII. kötet: Illés I. (1993): *Az Alföld fejlesztési koncepciója*. MTA RKK Alföldi Projekt Programiroda, Kecskemét
- Csatári B. (1995): *Az Alföld helyzete és perspektívái.. Alföld kutatási program 1991–1994*. Nagyalföld Alapítvány (A Nagyalföld Alapítvány kötetei, 4.), Békéscsaba
- Csatári B. (1993): Az Alföld fejlesztésének lehetőségei és korlátai. *Társadalmi Szemle*, 11., 35–44.
- Csatári B. (1993): Az Alföld tünetsorozat újraéléde 1990-1994. Az Alföld kutatási program alapján a régió fejlesztésére megfogalmazott ajánlások. *Tér és Társadalom* 3-4., 1-12., 151-164.
- Csatári B. (1994): Az Alföld-problematika fő kérdései, a regionális fejlődés esélyei és korlátai. In: Timár J. (szerk.): *Az "alföldi út" kérdőjelei. Alföldkongresszus, 1993.*: MTA RKK ATI Békéscsabai Osztálya, Békéscsaba, 79-83.
- Csatári B. (1994): A regionalizmus és az Alföld-problematika új súlyponti kérdései. In: Szoboszlai Zs. (szerk.) *Tér és társadalom. Szolnoki Nyári Egyetemen elhangzott előadások: 1994. június 20-24.* Juss Alapítvány, MTA RKK ATI Társadalomkutató Csoport, Szolnok, 114-116.
- Csatári B. (1996): Szellemi műhelyek, kutatás-fejlesztési feladatok az Alföldön. In: Rakonczai J., Szabó F. (szerk): *A mi Alföldünk.* Nagyalföld Alapítvány, Békéscsaba, 215-219.
- Csatári B. (2016): Az Alföld nagyrégió lehetőségeiről - az ezredforduló előtt és után történt változásokhoz fűzött megjegyzésekkel. In: Tamás J; Popp J (szerk): *A kapocs. Baranyi Béla 70.* Debreceni Egyetem Gazdálkodástudományi és Vidékfejlesztési Kar; Mezőgazdaság-, Élelmiszer-tudományi és Környezetgazdálkodási Kar, Debrecen, 80-91.
- Pepó P. (szerk.) (2013): *Növénytermesztési és kertészeti termékek termelése* (Elméleti jegyzet). Debreceni Egyetem, AGTC, Debrecen
- "Kovács A. – Varsányi T. (2010): Az Alföld közlekedési helyzete. *Területi Statisztika* 3., 313-333.
- Köller L. (2003): Hatékonyság, versenyképesség a vasúti hálózaton. In: *"A hazai közlekedési hálózatok hatékonysága, versenyképessége növelésének lehetőségei a nemzetközi tapasztalatok alapján"* c. GKM kutatási projekt.
- Dőry T. (1996): A kutatás-fejlesztés egyes jellemzőinek területi szerkezete. *Tér és Társadalom* 2-3., 157-165.,
- Keczer G. (2009): A kutatásfejlesztés regionális különbségei Magyarországon. *Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok* 1., 33-37.